

ТЕМА 11. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Оволодіння всіма аспектами цієї теми сприятиме формуванню у здобувачів вищої освіти відповідного рівня знань та умінь спеціально-юридичного аналізу поняття, ознак, видів, принципів, функцій, підстав і стадій юридичної відповідальності. Юридична відповідальність як правовий інститут є важливим засобом забезпечення функцій права та виражає ціннісні орієнтири держави, рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, а також наявність законодавчих гарантій і механізмів захисту прав і свобод людини.

11.1 Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності

Відповідальність – це загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільства, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей, усвідомлення суті та значення діяльності, її наслідків для суспільства, певної соціальної групи або конкретної особи.

Розгляд юридичної відповідальності неможливий без аналізу її родового поняття – соціальної відповідальності, що містить основний «генетичний код» відповідальності будь-якого виду. Соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством, з моменту, коли поведінка особи набуває суспільної значущості та починає впорядковуватися за допомогою соціальних норм, її формування тісно пов'язане з розвитком людини та суспільних відносин¹.

У науковій літературі соціальну відповідальність визначають як: додержання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а в разі безвідповідальної поведінки, що не відповідає вимогам цих норм, чи порушення суспільних порядків вони зобов'язані нести додатково й обов'язок особистого чи майнового характеру²; соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло³.

Антиподом поняття «соціальна відповідальність» є поняття «соціальна безвідповідальність», що визначається як несумісність свідомості та соціальної поведінки суб'єкта з об'єктивними законами суспільного розвитку, нормами етики, моралі та права, із загальноприйнятими умовами людського існування⁴.

Узагальнюючи наведені підходи до розуміння поняття соціальна відповідальність, можна виокремити такі її види: **позитивну (перспективну)** – усвідомлене, добровільне виконання та дотримання особою вимог соціальних норм; **негативну (ретроспективну)** – виражається в реакції суспільства на

¹ Теорія держави та права: підруч. / [С. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. С. О. Гіди. – К.: ФОРМ-Літкан, 2011. – С. 382.

² Мануйлов С. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі / Є. М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4. – С. 3 – 8.

³ Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности: [монография] / А. Ф. Плахотный. – К.: Вища школа, 1981. – С. 74.

⁴ Михеев Р. И. Социальная безответственность / Р. И. Михеев // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989. – С. 15 – 16.

порушення особою соціальних норм і застосування до неї визначених заходів суспільного та (або) державного примусу.

Таким чином, на підставі зазначеного вище можна зробити висновок, що **соціальна відповідальність** – це соціальне явище, що характеризується усвідомленим, добровільним виконанням та дотриманням особою вимог соціальних норм, а в протилежному випадку – застосуванням до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами.

Ознаками, що характеризують соціальну відповідальність, є:

- має нерозривний зв'язок із суспільством та (або) державою;
- виникає в результаті дії соціальних норм;
- проявляється в добровільному, свідомо вольовому виконанні та дотриманні вимог соціальних норм;
- зовні виражається у вигляді дії чи бездіяльності;
- спричиняє наслідки (соціально-корисливого, заохочувального, примусового, карального характеру).

На підставі існуючих різновидів соціальних норм (норми звичаї, традиції, моралі, культури, а також релігійні (канонічні), етичні, політичні, корпоративні, технічні та норми права) виокремлюють такі основні *види соціальної відповідальності*: моральну, релігійну, корпоративну, політичну, юридичну та ін.

Проблема розуміння юридичної відповідальності, незважаючи на її розробленість у теорії права і галузевих юридичних науках, дотепер залишається дискусійною.

У наукових юридичних джерелах поняття юридична відповідальність тлумачиться по-різному. Так, на думку вітчизняних вчених, зокрема: М.І. Козюбри «Юридична відповідальність – передбачений законом обов'язок особи перетерпіти несприятливих для себе наслідків як майнового так і не майнового характеру, вид і міра яких визначаються компетентним органом за результатами розгляду скоеного особою діяння, визначеного законом як правопорушення¹; О.Ф. Скакун «Юридична відповідальність – передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпіти від примусового державно-владного позбавлення благ психологічного, організаційного або майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення»²; О.П. Недбайло «Юридична відповідальність – самостійна, ініціативна діяльність у межах норм права і тих ідеалів, для досягнення яких ці норми прийнятні»³ та ін.

Різноманітність визначень поняття юридична відповідальність зумовлюється, в першу чергу, існуванням різних точок зору на сутність цього соціально-правового явища. На теперішній час у наукових юридичних

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М.І. Козюбра, С.П. Погребняк, О.В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М.І. Козюбри. – К.: Вагте, 2015. – С. 302.

² Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – С. 464.

³ Недбайло П. О. Система юридичних гарантій застосування радянських правових норм: [монографія] / П. О. Недбайло. – Львів: Віка, 1971. – С. 50.

джерелах можна побачити підходи до розуміння юридичної відповідальності, де домінують точки зору, що юридична відповідальність характеризується тільки як позитивна (перспективна), тільки як негативна (ретроспективна) або є єдиною та включає в себе позитивну (перспективну) і відповідальність за протиправну поведінку (ретроспективну).

У сучасному правознавстві зустрічаються різні визначення позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, а саме:

- юридичний обов'язок суб'єкта відповідальності діяти відповідно до вимог норм права;
- покладений на особу законом або договором тягар виконання зобов'язання;
- добровільне виконання законів;
- засіб, завдяки якому юридична відповідальність реалізується у правомірній поведінці особи та ін.

Узагальнюючи зазначені підходи, позитивну (перспективну) юридичну відповідальність можна визначити як сумлінне, відповідальне ставлення особи до виконання своїх юридичних обов'язків, що проявляється в її правомірній (законотворчій) поведінці, яка зумовлює міру реагування держави на суб'єкта такої поведінки.

Ознаками позитивної (перспективної) юридичної відповідальності є:

– виникає з юридичного обов'язку, що зумовлюється правовим статусом відповідних суб'єктів права здійснювати позитивні, корисні для суспільства, держави, колективу людей та окремої особи діяння. Наприклад, відповідальність Кабінету Міністрів України перед Президентом України та Верховною Радою України, народних депутатів України перед виборцями, голів місцевих державних адміністрацій перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України тощо;

– сумлінне, відповідальне ставлення особи до виконання своїх юридичних обов'язків. Наприклад, поліцейський, перебуваючи на службі, повинен сумлінно та відповідально виконувати свої службові обов'язки;

– виступає формою реалізації заохочувальної норми права, засобом державного переконання та правового стимулювання і може виражатися в певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистісного характеру. Наприклад, позитивна відповідальність у сфері трудового права виражається у вигляді сумлінного виконання трудових обов'язків або перевиконання трудової норми робітниками підприємства, за що роботодавцем, в особливій процесуальній формі (найчастіше на особливо урочистих церемоніях з дотриманням низки процедур – як встановлення самого факту заслуги, так і вручення нагороди), застосовуються до них заохочувальні норми (грошова премія, нагородження почесною грамотою тощо).

У правознавстві не існує єдиного визначення поняття «негативна (ретроспективна) юридична відповідальність». Для прикладу наведемо деякі з них:

- застосування державою санкцій охоронних норм права;

- правові відносини, що виникли з факту правопорушення між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником;
- юридичний обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями норм права;
- захід, міра примусу до особи, яка вчинила правопорушення;
- осуд поведінки правопорушника, відплата правопорушникові за вчинене правопорушення та ін.

Отже, негативна (ретроспективна) юридична відповідальність – це реакція державних органів або посадових осіб на правопорушення, що зумовлює виникнення правових відносин, в результаті яких до суб'єкта правопорушення у передбаченому законом процесуальному порядку застосовано примусові заходи, що полягають у встановленні для правопорушника обов'язку зазнати наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями відповідних норм права.

До ознак негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності відносяться:

- полягає в реакції державних органів або посадових осіб на вчинене правопорушення, що проявляється в офіційній негативній оцінці (засудженні) поведінки суб'єкта правопорушення та знаходить свій вираз в офіційному правозастосовному акті;

- зумовлює виникнення правових відносин, які виникають з факту неправомірної поведінки суб'єкта (суб'єктів) права як реакція держави на таку поведінку у вигляді встановлення обов'язку для такого суб'єкта (суб'єктів) зазнати наслідків особистого, майнового або організаційного характеру;

- настає тільки за скоєне правопорушення. Тобто за протиправне, винне, соціально шкідливе діяння деліктоздатної особи. Специфіка негативної юридичної відповідальності полягає в тому, що вона перш за все завжди оцінює минуле, дію, яка вже була вчинена¹;

- спирається на державний примус. Здійснюється шляхом примусового поновлення порушених прав та покарання винного у вчиненні правопорушення, шляхом застосування певних державно-примусових заходів, вид і міра яких передбачені санкціями відповідних норм права;

- притягнення до негативної юридичної відповідальності здійснюється уповноваженим суб'єктом. Така діяльність здійснюється відповідно до матеріальних і процесуальних норм права, в яких передбачено права та обов'язки суб'єктів під час досягнення мети юридичної відповідальності.

Отже, можемо зазначити, що зміст негативної юридичної відповідальності визначається наслідками за соціально шкідливі діяння, позитивна ж – виходить з правомірності діяння та є найбільш бажаною формою відповідальності в правовій державі.

¹ Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики: Альманах права : наук.-практ. вид. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – С. 9 – 10.

Як єдина категорія, юридична відповідальність включає в себе позитивний (перспективний) і негативний (ретроспективний) аспекти юридичної відповідальності, що у своїй єдності доповнюють одна одну. На цій підставі юридичну відповідальність можна визначити як нормативну, гарантовану та забезпечену державою міру реагування останньої на дотримання, виконання, порушення норм права його суб'єктами.

Юридична відповідальність є важливим засобом забезпечення законності та правопорядку в державі, належної реалізації норм Конституції України та чинного законодавства. З іншого боку, вона стимулює суб'єктів суспільних відносин до правомірної поведінки, сприяє формуванню в населення поваги до права і закону, а отже, є істотним фактором побудови правової держави в Україні¹.

Окремлені вище ознаки юридичної відповідальності дозволяють виокремити її серед інших видів соціальної відповідальності. У змісті цих ознак поєднати властивості, що характеризують як добровільну, так і державно-примусову форми реалізації юридичної відповідальності.

Підсумовуючи все вищезазначене, доцільно стверджувати, що юридична відповідальність нерозривно пов'язана з нормою права, актом правозастосування, правовим регулюванням, правовідносинами, безпекою суспільства тощо. Так, норми права за своєю вираженістю є еталонами, моделями суспільно корисної, суспільно прийнятної поведінки особи, бажаної з боку законодавця. Вони утворюють нормативне поле юридичної відповідальності особи, регулюють вольову поведінку людей².

Вказуючи на міру заохочення або можливість негативних наслідків у разі скоєння протиправних діянь, норма права як модель правомірних вчинків впливає на формування в суб'єктів права позитивних установок, що втілюються в їх правомірній поведінці. Норма права закріплює цінності та уявлення, що мають стати частиною свідомості особи, її життєвою орієнтацією. Від змісту мотивів особи у значній мірі залежить вид правомірної поведінки: соціально-активна, законослухняна, конформістська, маргінальна, звична³. Реалізація санкції норми права відбувається в процесі юридичної відповідальності та завершується встановленням конкретних юридичних наслідків правової поведінки суб'єкта права шляхом винесення компетентним органом держави або посадовою особою індивідуально-правового рішення у вигляді правозастосовного акта, що набрав законної сили і як наслідок, зумовлює виникнення, зміну, відміну регулятивних або правоохоронних правовідносин. Юридична відповідальність є однією з гарантій забезпечення безпеки суспільства загалом і особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення законності та правопорядку в суспільстві.

¹ Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. – С. 437.

² Гришук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстава [Електронний ресурс] / В. К. Гришук // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4. – С. 5 – 13. – Режим доступу до журн : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2012_4_3.pdf.

³ Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Басін Кирило Володимирович. – К., 2006. – 214 с.

Грунтовне вивчення юридичної відповідальності неможливе без аналізу її видів. Класифікація юридичної відповідальності надає можливість дослідити останню як складний, системний і багатофункціональний інститут, з'ясувати місце юридичної відповідальності в системі соціальної відповідальності, охарактеризувати особливості певних різновидів та обґрунтувати критерії поділу відповідальності у сфері права на види. Найбільш оптимальною та істотною підставою для детальної класифікації системи юридичної відповідальності на види є особливості предмету і методу правового регулювання суспільних відносин, тобто галузевий критерій. На його підставі юридична відповідальність поділяється на такі основні різновиди: конституційно-правову, кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, трудову (дисциплінарну та матеріальну), міжнародно-правову¹.

Додатковими ознаками, що свідчать про самостійність конкретного виду юридичної відповідальності, є: по-перше, наявність кодифікованого нормативно-правового акта, який передбачає юридичну відповідальність; по-друге, особливості процесуального здійснення; по-третє, наявність самостійного правопорушення (з власною природою об'єкта); по-четверте, вид встановлених державою несприятливих наслідків за скоєне діяння².

Конституційно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що передбачає належне та сумлінне виконання суб'єктами конституційного права своїх обов'язків (позитивний аспект) або настання негативних наслідків чи небажаної зміни конституційно-правового статусу для цих суб'єктів за порушення норм чинного конституційного права (негативний аспект)³.

Сутність конституційної відповідальності полягає в закріпленні системи конституційних гарантій, що унеможливають концентрацію влади в одній гілці влади або ж у руках однієї посадової особи шляхом встановлення відповідальності, та виникненні юридичних наслідків у випадках порушеного балансу влади. Основними видами конституційно-правової відповідальності в негативному (ретроспективному) аспекті є такі: визнання недійсними виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відмова в реєстрації політичної партії, втрата депутатського мандату; дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та ін.

До **ознак** конституційно-правової відповідальності відносять:

- має конституційний (системоутворюючий) характер;
- передбачає конституційні санкції як міру юридичної відповідальності;
- специфічність підстав конституційно-правової відповідальності;

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. С. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 391.

² Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности : [монографія] / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. – С. 652.

³ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – С. 60.

– спеціальне коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності¹.

Кримінально-правова відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, суть якого полягає в осуді від імені держави за вироком суду особи, яка вчинила злочин, і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності, передбачених КК України.

Кримінальна відповідальність має місце в таких сферах суспільних відносин: національна безпека; життя і здоров'я, воля, честь та гідність особи; особисті прав, свободи людини і громадянина; власність, господарська діяльність; довкілля; безпека руху та експлуатації транспорту; моральність; безпека людства і міжнародний правопорядок та ін.

Поняття кримінальної відповідальності відображає факт реальної взаємодії особи, яка вчинила злочин, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, які називаються кримінально-правовими відносинами².

Ознаки кримінальної відповідальності:

- настає за винне, суспільно небезпечне і протиправне діяння, вичерпний перелік яких міститься у КК України;
- спирається на державний примусу;
- супроводжується державним осудом і тягне негативні наслідки для особи, що вчинила злочин (заходи негативної кримінальної відповідальності передбачені у ст. 51 КК України);
- настає з моменту вступу в законну силу вироку суду;
- реалізується виключно в судовому порядку;
- існує та реалізується і межах кримінальних правовідносин.

Адміністративно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в реагуванні держави (в особі її компетентних органів) на вчинення суб'єктом права адміністративних правопорушень (проступків) шляхом притягнення винної особи до адміністративної відповідальності та застосування до неї адміністративного стягнення в установлених законом формах і порядку.

Адміністративній відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності, притаманні такі **ознаки:**

- застосовується за вчинення адміністративного правопорушення (проступку);
- супроводжується державним осудом;
- здійснюється в певному процесуальному порядку;
- здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами;
- пов'язана із застосуванням примусу та негативних наслідків для особи,

¹ Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва / Н. В. Заяць // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 2. – С. 79 – 88.

² Школа С. М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації / С. М. Школа // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 149 – 153.

яка вчинила адміністративне правопорушення;

– застосування адміністративних стягнень здійснюється в установлених законом формах і порядку (заходи державно-примусової форми реалізації адміністративної відповідальності передбачені у ст. 24 КУпАП).

Адміністративна відповідальність існує в таких сферах суспільного життя як права та свободи людини і громадянина; охорона праці та здоров'я населення; власність; сільське господарство; транспорт; громадський порядок і громадська безпека; порядок управління та ін.

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності та застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (ст. 23 КУпАП).

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що виражається в застосуванні до правопорушника, у випадку здійснення ним протиправних дій або бездіяльності, передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій)¹.

Сутність цивільно-правової відповідальності полягає у визнанні цивільно-правового статусу фізичних і юридичних осіб, закріпленні та оформленні динаміки майнових та особистих немайнових відносин, договірних і позадоговірних обов'язків. Цивільно-правова відповідальність застосовується, насамперед, для узгодження різноманітних майнових інтересів у суспільстві та забезпечує виконання бажаних дій і обмежує можливості вчинення небажаних (наприклад, відшкодування збитків, неустойки, штрафу, пені, поновлення порушеного правового становища особи тощо).

Ознаками цивільно-правової відповідальності є:

– настає за спричинення шкоди фізичній, юридичній особі або державі будь-якою особою, визнаною цивільним законодавством суб'єктом цивільних правовідносин;

– притягнення до цивільно-правової відповідальності здійснюється судами або адміністративно-державними органами;

– на відміну від інших видів відповідальності, цивільно-правова відповідальність іноді можлива і за відсутності вини, наприклад, за спричинення незалежно від вини збитків та моральної шкоди джерелом підвищеної небезпеки, що передбачено ст. 1167 ЦК України².

Відповідальність у трудовому праві – це вид юридичної відповідальності, що полягає в передбаченому нормами трудового права обов'язку працівника відповідати за вчинене ним правопорушення.

Ознаками відповідальності у трудовому праві є:

– застосовується тільки за дисциплінарні та матеріальні проступки;

¹ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення: [монографія] / [Ю. В. Баулін, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.] ; відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк : Кальміус, 2013. – С. 124.

² Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 394.

- застосовується лише власником або уповноваженим органом, з яким працівник перебуває у трудових відносинах;
- дисциплінарні стягнення застосовуються з дотриманням строків давності та встановленого порядку накладення стягнень;
- виникає з моменту притягнення до дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

Відповідальність у трудовому праві поділяється на матеріальну та дисциплінарну. Вони відрізняються за правовим змістом, юридичними наслідками, процедурою застосування заохочень і стягнень, але в обох випадках суб'єктом відповідальності виступає працівник.

Матеріальна відповідальність працівників – це вид негативної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації, внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків. Разом з тим матеріальна відповідальність може бути повною та обмеженою¹.

В основі матеріальної відповідальності лежить обов'язок працівника бережливо ставитися до майна підприємства, установи, організації і вживати заходів до запобігання шкоді (ч. 2. ст. 131 КЗпП України).

Дисциплінарна відповідальність – це застосування до працівника в порядку та на умовах, передбачених законодавством про працю, дисциплінарних стягнень у вигляді обмежень особистого або організаційного характеру.

Розрізняють загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена КЗпП України і правилами внутрішнього трудового розпорядку. Спеціальна дисциплінарна відповідальність визначає особливості правового статусу окремих груп працівників і здійснюється: в порядку підлеглості; відповідно до статутів про дисципліну; на підставі окремих нормативно-правових актів. Дисциплінарна відповідальність застосовується у вигляді: дисциплінарних стягнень (ст. 147 КЗпП України) та заходів дисциплінарного або громадського впливу.

Дисциплінарна відповідальність здійснюється накладанням дисциплінарних стягнень власником або уповноваженим органом, з яким працівник перебуває у трудових відносинах.

Міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права. Міжнародно-правова відповідальність виникає в разі порушення норм міжнародного права, міжнародно-правових зобов'язань, закріплених у договорах, звичаях, актах міжнародних організацій, які мають обов'язковий характер, рішеннях міжнародних судів та арбітражів².

Сутність міжнародно-правової відповідальності полягає у виключенні можливості вчиняти суб'єктами міжнародного права нових правопорушень,

¹ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: [монографія] / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2009. – С. 66.

² Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. – С. 434.

впливі на інших суб'єктів, спонукання їх до добровільного дотримання міжнародних зобов'язань.

Ознаками міжнародно-правової відповідальності є:

- настає за вчинення міжнародного правопорушення;
- полягає у застосуванні до суб'єктів міжнародного права, що вчинили правопорушення, санкцій міжнародно-правових норм;
- полягає в обов'язку суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права;
- спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку;
- пов'язана з настанням негативних наслідків для правопорушника;
- реалізується в міжнародних правоохоронних правовідносинах, що виникають, наприклад, між державою-правопорушницею і потерпілою державою, між державою-правопорушницею і міжнародним співтовариством.

Держава несе міжнародно-правову відповідальність за протиправні дії своїх органів законодавчої, виконавчої і судової влади, а також органів місцевого самоврядування незалежно від того, які функції вони виконують (внутрідержавні чи міжнародні).

Розрізняють міжнародно-правову відповідальність двох видів *матеріальну* та *політичну*.

Матеріальна відповідальність полягає в обов'язку відшкодувати матеріальні збитки. Вона здійснюється шляхом відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (реституція), за заподіяну шкоду (компенсації) та повного або часткового відшкодування матеріальної шкоди, товарами, послугами (репарація).

Політична відповідальність реалізується шляхом: задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам (сатисфакція); правомірного примусу, заходів політичного та економічного характеру, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави (репресалій); примусових заходів як збройного, так і незбройного характеру у відповідь на правопорушення з метою його припинення, відновлення порушених прав і забезпечення відповідальності правопорушника (санкції); відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (ресторація).

Так, ст. ст. 39, 41, 42 Статуту ООН встановлюють процедури реалізації відповідальності за здійснення міжнародних злочинів проти миру і безпеки. Передбачається міжнародна відповідальність за порушення низки міжнародних договорів, серед яких: Конвенція про попередження геноциду і покарання за нього 1948 р.; Конвенція про міжнародну відповідальність за збитки, заподіяні космічними об'єктами 1972 р.; Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.

Поряд з наведеною класифікацією існують також інші варіанти видового розгляду юридичної відповідальності:

- за характером наслідків (особиста, майнова, організаційна);
- за кількістю суб'єктів правопорушення (індивідуальна, колективна);

– за суб'єктами застосування відповідальності (відповідальність, яку застосовують судові, інші юрисдикційні, правоохоронні, виконавчо-розпорядчі органи, органи місцевого самоврядування тощо);

– за обсягом матеріального відшкодування (повна, обмежена, підвищена);

– залежно від розподілу цивільно-правової відповідальності (часткова, солідарна, субсидіарна, регресивна)¹.

– залежно від розміщення санкції норми права у нормах матеріального або процесуального права (юридична відповідальність передбачена нормами матеріального права та юридична відповідальність передбачена нормами процесуального права).

11.2 Принципи та функції юридичної відповідальності

Принципи юридичної відповідальності – це засадничі, фундаментальні положення, що виражають сутність і призначення юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядку реалізації.

Юридична відповідальність є інститутом кількох галузей права: конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного, трудового та деяких інших. А відтак, система принципів юридичної відповідальності повинна втілювати в собі надгалузевий підхід і складатися з таких основних ідей-принципів, які б розкривали її сутність у всіх галузях, де існує інститут юридичної відповідальності.

До **принципів** юридичної відповідальності належать:

– **принцип справедливості** – полягає у формальній рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, відповідності інституту юридичної відповідальності моральним нормам і цінностям, категоріям розумності та добропорядності, врахуванні ієрархії особистих, громадських і державних інтересів. У Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 зазначається, що справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдовських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення². Відповідно до ст. 61 Конституції України: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення»;

– **принцип рівності** – означає, що права і свободи, закріплені в законах, мають бути однаковими для всіх громадян, виходячи з положень ст. 24 Конституції України. У Рішенні Конституційного Суду України від 28 вересня

¹ Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К.: Нац. акад. СБУ, 2015. – С. 38.

² Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

2000 р. № 10-рп/2000 стверджується, що, проголошуючи рівність усіх громадян перед законом (ст. 24 Конституції України) таким чином, встановлює і рівну підлеглість усіх громадян законам України¹. Зазначений принцип фіксує загальне правило неприпустимості встановлення за соціальними або особистими ознаками привілеїв чи обмежень. Водночас є цілком очевидним, що цей принцип, як і будь-який інший, не може бути абсолютним, він може мати винятки;

– *принцип гуманізму* – виражається в людському, милосердному ставленні до суб'єктів юридичної відповідальності під час її встановлення та реалізації. Основними вимогами принципу гуманізму є: по-перше, заборона застосування насильства та катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; по-друге, встановлення юридичної відповідальності з урахуванням прав людини та моральних норм; по-третє, функціональне здійснення юридичної відповідальності на основі ставлення до людини як до найвищої цінності; по-четверте, встановлення системи пільг (виключень із принципів невідворотності, рівності) в залежності від особливих характеристик суб'єкта (неповноліття, хвороба, інвалідність та інше) або незалежно від них, що проявляється в актах амністії та помилування;

– *принцип законності* – зводиться до того, що діяльність органів держави або посадових осіб здійснюється виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені законами України. Юридична відповідальність настає тільки за діяння, передбачені законом (це правило відоме ще з часів Давнього Риму у вигляді формул «Nullum crimen sine lege» – ніякого покарання без закону та «Nulla poena sine lege» – ніякого злочину без закону), застосовується на засадах суворой відповідності до визначеного законом порядку, притягнення особи до юридичної відповідальності ініціюється лише передбаченими законом компетентними органами². У Рішенні Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 відмічається, що принцип законності передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України³;

– *принцип обґрунтованості* – проявляється в ухваленні компетентним органом держави або посадовою особою рішення про притягнення особи до юридичної відповідальності на підставі об'єктивно з'ясованих всіх юридично значущих обставин справи. Обґрунтованим рішенням у кримінальному судочинстві є рішення, в якому повно відображені обставини, що мають значення для кримінального провадження, висновки суду про встановлені обставини і правові наслідки є вичерпними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні.

¹ Рішення Конституційного Суду України від 28 вересня 2000 р. № 10-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-00>.

² Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law» [Електронний ресурс] / Р. М. Абрамович // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2012. – Т. 129. – С. 59 – 62. – Режим доступу до журн. : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMAun_2012_129_13.pdf.

³ Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

Обґрунтованість судового рішення полягає у правильності встановлення фактичних обставин справи та правильній оцінці доказів;

– *принцип доцільності* – виявляється в досягненні мети юридичної відповідальності шляхом встановлення відповідності обраної стосовно правопорушника міри впливу, індивідуалізації засобів покарання залежно від ступеня суспільної небезпеки скоєного діяння, особливостей особи правопорушника та обставин скоєння правопорушення;

– *принцип індивідуалізації* – виражається в диференціації правопорушень і санкцій залежно від суспільної небезпеки правопорушення та особистості правопорушника, встановленні міри та обсягу відповідальності з урахуванням суспільної небезпеки конкретного правопорушення. У ст. 61 Конституції України закріплено, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер;

– *принцип невідворотності* – виражається в обов'язковому встановленні та настанні негативних наслідків для деліктоздатної особи, яка вчинила протиправне, винне, соціально шкідливе або небезпечне діяння (дію чи бездіяльність). Як відомо, не жорстокість покарання стримує від правопорушень, а його невідворотність і миттєвість настання;

– *принцип регламентованості* – виявляється в чіткому визначенні видів і форм юридичної відповідальності у санкціях матеріальних норм права; закріпленні ознак, складу та різновидів правопорушень нормами галузевого законодавства; нормативному визначенні підстав юридичної відповідальності; визначенні процедури встановлення юридичної відповідальності та виконання прийнятого рішення.

Особлива роль юридичної відповідальності в житті суспільства виражається не лише в її принципах, але й у меті (цілях) і функціях.

Метою юридичної відповідальності є, з одного боку, охорона прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності та правопорядку в державі, а з іншого – профілактика правопорушень, виховання суб'єктів права в дусі поваги до закону та права як найважливіших цінностей у суспільстві¹.

Цілі юридичної відповідальності можна поділити на цілі добровільної та державно-примусової форм реалізації юридичної відповідальності. Так, до *цілей добровільної форми реалізації юридичної відповідальності* відносять: закріплення, впорядкування та вдосконалення суспільних відносин; виховання громадян, підвищення рівня правової культури; формування та забезпечення правомірної поведінки; зниження кількості правопорушень.

Цілями державно-примусової реалізації юридичної відповідальності є: покарання правопорушника; відновлення порушених суспільних відносин; виправлення та виховання правопорушників; зниження та стабілізація рівня скоєння правопорушень. Цілі виправлення, виховання, зниження і стабілізації кількості правопорушень є спільними для двох форм реалізації юридичної відповідальності. З урахуванням викладеного вище, доречніше вести мову не

¹ Теорія держави та права : посіб. для підготов. до іспитів / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко та ін. – 3-є вид. стереотип. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. – С. 142.

лише про одну загальну мету юридичної відповідальності, а про систему цілей останньої¹.

Соціальне та цільове призначення юридичної відповідальності розкривається в її функціях. Поняття «функція юридичної відповідальності» охоплює призначення юридичної відповідальності та напрями правового впливу на суспільні відносини.

Функції юридичної відповідальності – це основні напрями впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів права, правосвідомість та правову культуру, в яких розкриваються її сутність, соціальне призначення і за допомоги яких досягаються цілі юридичної відповідальності.

Види основних функцій юридичної відповідальності:

– *регулятивна* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єктів правовідносин, що полягає в спонуканні останніх не порушувати вимог норм права і виражається в їх правомірній поведінці. Способами здійснення регулятивної функції юридичної відповідальності є закріплення в нормах права зразків правомірної поведінки шляхом встановлення заборон, зобов'язань, дозволів, заохочень тощо;

– *превентивна* – застосування міри юридичної відповідальності до особи, яка вчинила правопорушення, попереджає її про неприпустимість здійснення в майбутньому протиправного діяння, формуючи також в інших суб'єктів права небажання вчиняти правопорушення. Способами здійснення превентивної функції є застосування осуду та покарання. Превентивна функція залежно від видів суспільних відносин і суб'єктів, на яких вона діє, поділяється на підфункції *загальної превенції* (стосовно всіх суб'єктів права) та *приватної (спеціальної) превенції* (щодо конкретного правопорушника);

– *каральна (штрафна)* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єкта правопорушення, що відповідає принципам юридичної відповідальності та полягає в осуді, позбавленні його (втраті) певних благ особистого, майнового та організаційного характеру. Каральна функція спрямована на виникнення, припинення або зміну правовідносин і встановлення між суб'єктами права конкретного правового зв'язку необхідного для реалізації юридичної відповідальності (правовідносини юридичної відповідальності). Способами здійснення каральної функції юридичної відповідальності є осуд, обмеження майнової сфери, позбавлення суб'єктивних прав тощо²;

– *відновлювальна* – напрям дії юридичної відповідальності на свідомість і поведінку людей, спрямований на приведення правового статусу суб'єктів правовідносин у попередній нормальний стан. Результат впливу відновлювальної функції юридичної відповідальності містить два аспекти. Перший передбачає відновлення правопорядку, законності, правовідносин,

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОРМ О. С. Ліпкан, 2011. – С. 368.

² Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОРМ О. С. Ліпкан, 2011. – С. 387.

другий – відновлення суспільних відносин, соціальної справедливості, психологічного спокою суспільства. Способами здійснення відновлювальної функції є відшкодування завданої шкоди, осуд правопорушника тощо;

– *виховна* – напрям дії юридичної відповідальності на індивідуальну та суспільну свідомість, внутрішній світ суб'єктів права з метою виховання, ознайомлення з відповідними цінностями, що закріплені в нормах права, формування правосвідомості, правової культури, мотивації правомірної поведінки, зменшення проявів правового нігілізму, антисоціальної поведінки. Способами здійснення цієї функції є встановлення обов'язків, покарання, осуд, заохочення, правове інформування громадян, відшкодування завданої шкоди¹.

Окрім того, в юридичній літературі поряд з розглянутими вище функціями юридичної відповідальності виокремлюють й інші, наприклад: *охоронну* – спрямована на захист позитивних суспільних відносин шляхом нормативно-встановлених відповідних механізмів притягнення винних осіб до відповідальності в разі порушення норм права; *заохочувальну (стимулюючу)* – сфокусована на позитивне ставлення особи до встановлених правил поведінки і бажання виконувати необхідні вимоги права та отримувати відповідні заохочення, передбачені законодавством; *забезпечувальну* – юридична відповідальність забезпечує нормальну дію механізму правового регулювання, будучи елементом правового регулювання, одним з юридичних засобів впливу на регулювання суспільних відносин².

11.3 Підстави юридичної відповідальності

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою та належною.

Підстави негативної юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких дає можливість уповноваженим органам притягнути особу, яка вчинила протиправне діяння, до юридичної відповідальності або за наявності достатніх підстав звільнити її від такої відповідальності.

Підставами притягнення до негативної юридичної відповідальності є:

– *юридичний факт (фактично скоєне діяння)* – скоєння самого протиправного діяння за наявності всіх ознак, які утворюють склад правопорушення (наприклад, у ч. 1 ст. 2 КК України зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом);

– *наявність норми права*, що передбачає склад правопорушення та можливість покладання юридичної відповідальності (наприклад, у ч. 22 ст. 92 Конституції України зазначено, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та

¹ Шевченко А. Відновлювальна функція юридичної відповідальності / А. Шевченко, О. Стрельник // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 269 – 275.

² Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення: [монографія] / [Ю. В. Баулін, О. В. Скрипнюк, Н. М. Оніщенко та ін.]; відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк: Кальміус, 2013. – 424 с.

відповідальність за них)¹;

– наявність *правозастосовного акта*, що винесений уповноваженим на те органом або посадовою особою, в якому конкретизується вид і міра юридичної відповідальності щодо окремого юридичного факту та який вступив у законну силу (наприклад, вирок суду, постанова про накладення адміністративного стягнення, наказ про оголошення догани тощо).

Звільнення від негативної юридичної відповідальності відбувається за скоєне правопорушення, де вина порушника доведена у встановленому порядку (під час звільнення особи від цивільно-правової відповідальності вину доводити не потрібно). Найпоширенішою підставою звільнення від юридичної відповідальності є строк давності скоєння правопорушення або строк давності прийняття невиконаного правозастосовного акта щодо відповідальності правопорушника, після настання якого притягнути до юридичної відповідальності особу не можна. На ефекті зменшення ступеня суспільної небезпеки з часом, який минув після правопорушення, базуються й інші підстави звільнення від юридичної відповідальності, такі як: помилування, амністія, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання тощо².

Підстави звільнення від негативної юридичної відповідальності встановлені галузевим законодавством. Наприклад, у КК України звільнення від кримінальної відповідальності можливе у зв'язку з: дійовим каяттям; примиренням винного з потерпілим; передачею особи на поруки; зміною обстановки; закінченням строків давності. У КУпАП підставами звільнення від адміністративної відповідальності є: передача матеріалів на розгляд громадської організації або трудового колективу, якщо з урахуванням характеру вчиненого правопорушення і особи правопорушника до неї доцільно застосувати захід громадського впливу; при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення та ін. У ЦК України передбачено підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо особа веде, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили та ін.

Підстави звільнення від негативної юридичної відповідальності слід відмежовувати від *обставин, що виключають юридичну відповідальність*. У процесі встановлення факту правопорушення уповноваженими на те органами можуть бути виявлені обставини, які законодавець визначив як підстави, коли юридична відповідальність при формальній наявності складу правопорушення виключається. Іншими словами, за певних обставин юридична відповідальність є «неприпустимою», тобто не настає взагалі. До таких обставин зокрема, але не тільки, слід віднести: випадок (казус); необхідну оборону; уявну оборону; крайню необхідність та ін. Названі обставини вказують на відсутність суспільної небезпеки та протиправності діяння або на відсутність вини правопорушника³. Наприклад, у КК України обставинами, що виключають

¹ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.

² Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.

³ Загальна теорія права: підруч. / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.]; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. – С. 304.

кримінальну відповідальність є: необхідна оборона; уявна оборона; затримання особи, що вчинила злочин; крайня необхідність; фізичний або психічний примус; діяння, пов'язане з ризиком та ін.

Підставою настання позитивної юридичної відповідальності є норма права (юридична підстава), яка набула юридичної сили, містить у собі правило поведінки, тобто відомості про належну або заборонену поведінку, вказує на негативні наслідки в разі вчинення забороненого діяння, або містить у собі міру заохочення суб'єктів права.

Отже, для настання позитивної юридичної відповідальності достатньо *юридичної* підстави, а для притягнення до негативної юридичної відповідальності необхідні *фактична, юридична та процесуальна* підстави.

Юридичній відповідальності, окрім чіткої нормативної регламентації, властива ще й поетапність її здійснення, що встановлюється нормами процесуального права. Так, у процесі реалізації юридичної відповідальності можна виокремити певні стадії.

Стадії реалізації юридичної відповідальності – це визначені етапи реалізації юридичної відповідальності, що характеризуються особливими цілями, на досягнення яких спрямована діяльність компетентних органів.

Так, у своєму розвитку *позитивна юридична відповідальність* проходить кілька стадій: 1) закріплення в регулятивних нормах права обов'язку щодо здійснення позитивних вчинків (статика встановлення відповідальності); 2) реалізація цього обов'язку – правомірна поведінка; 3) схвалення або заохочення поведінки особи (динаміка відповідальності)¹.

Стадіями *негативної юридичної відповідальності* є: 1) виникнення відповідальності з моменту вчинення правопорушення як юридичного факту, що викликає відповідні правовідносини; 2) встановлення компетентними державними органами суб'єкта (та інших елементів) правопорушення; 3) визначення виду і міри відповідальності в акті застосування санкції юридичної норми; 4) реалізація конкретних заходів юридичної відповідальності, визначених відповідним правозастосовним актом².

Під час притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинення правопорушення правоохоронні органи здійснюють аналіз та оцінку фактичних обставин юридичної справи, вибір матеріальної та процесуальної норми права та виносять індивідуально правовий акт правозастосування, обов'язковий для виконання. Тобто державно-владна діяльність правоохоронних органів виражається в тому, що вони як частина апарату держави володіють компетенцією розгляду різного роду юридичних справ і мають право застосувати державний примус.

Контрольні питання:

¹ Бондарев А. С. Юридическая ответственность и безответственность – стороны правовой культуры и антикультуры субъектов права : [монография] / А. С. Бондарев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2008. – С. 12.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Л. : Край, 2008. – С. 193.

1. Дайте визначення поняттям соціальна відповідальність та юридична відповідальність. Визначте, яке з цих понять є ширшим за змістом, а яке вужчим, що є частиною, а що цілим?
2. Назвіть ознаки перспективної юридичної відповідальності та ретроспективної юридичної відповідальності.
3. Назвіть види та принципи юридичної відповідальності.
4. Проаналізуйте головні цілі та функції юридичної відповідальності.
5. Охарактеризуйте підстави юридичної відповідальності.
6. Назвіть стадії юридичної відповідальності.